

Tarcza czy miecz? O dwuznacznej roli języka rosyjskiego w radzieckiej Azji Centralnej

Niezwykle popularna w ostatnich dziesięcioleciach teoria postkolonialna zwraca uwagę na inne niż *stricte* polityczne formy zależności terytoriów poddanych kolonizacji. Badacze skupiają się między innymi na hegemonii kultury imperialnej, na zdominowaniu przez kolonizatora tożsamości kulturowej podbijanych obszarów¹. Język hegemonu służył jako instrument w procesie „narzucania przez narody zwycięskie tożsamości narodom podbitym”².

Państwo rosyjskie, wielokrotnie powiększające na przestrzeni stuleci swoje terytorium, dążyło niewątpliwie do zintegrowania różnorodnych pod względem etnicznym peryferii z resztą kraju. Język rosyjski mógł zatem pełnić rolę podobną do tej, którą opisują krytycy kolonializmu. Zarazem specyfika Rosji jako kolonizatora – ogromny, lecz zwarty terytorialnie obszar imperium, obejmowanie wspólną władzą społeczności różnorodnych kulturowo, żyjących na różnych poziomach rozwoju cywilizacyjnego – implikowała zmienną funkcję języka imperialnego w poszczególnych regionach państwa. Jeśli bowiem na kresach zachodnich zwierzchnictwo Rosji czy ZSRR było odbierane jako forma okupacji i regresu cywilizacyjnego, o tyle w Azji Centralnej uzależnienie od Moskwy wydobyło ów region z ekonomicznej i politycznej stagnacji, wówczas też zaczęła się kształtować nowoczesna tożsamość narodowa miejscowych ludów³. W pierwszym wypadku zatem znajomość mowy Puszkina traktowana była najczęściej jako wyraz podporządkowania się hegemonowi. W Azji Centralnej zaś niekoniecznie – opanowanie języka rosyjskiego często utożsamiano tu ze wzrostem statusu społecznego, natomiast w schyłkowym okresie państwa radzieckiego stało się ono metodą umacniania lokalnych elit w strukturach partii komunistycznej. Najistotniejsze zmiany funkcji języka rosyjskiego w Azji

---

¹ Zob. E. Thompson, *Trubadurzy Imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 2000, s. 171–199.

² E. Thompson, *Said a sprawa polska*, [na stronie internetowej <http://www.dziennik.pl/dziennik/europa/47614.html>, data odwiedzin: 26.06.2009].

³ Zob. *Rosja – Chiny: dwa modele transformacji*, red. K. Gawlikowski, R. Paradowski, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2003, s. 17–18.

Centralnej miały miejsce w okresie dominacji Związku Sowieckiego⁴ w regionie, dlatego też właśnie ten moment historyczny jest przedmiotem analizy w niniejszej pracy.

Włodzimierz Marciniak w pracy *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej* zauważa, iż język rosyjski odgrywał jedną z najważniejszych ról „w procesie asymilacji kultur narodowych w ramach kultury sowieckiej” jako środek kontaktów pomiędzy narodami⁵. Funkcję integrującą imperium wyraźnie uzyskał on dopiero po rewolucji październikowej. W Rosji przedrewolucyjnej rusyfikacja miała miejsce głównie na zachodnich kresach państwa, gdzie żywioł rosyjski stykał się z ukształtowanymi kulturowo i narodowo społecznościami. Inaczej przedstawiała się sytuacja w Azji Centralnej. Podbój tego regionu przez wojska rosyjskie zakończył się w 1884 roku, a zatem zaledwie trzy dziesięciolecia przed obaleniem caratu i rewolucją październikową. Część ziem Turkiestanu⁶ (Chanat Chiwański oraz Emirat Bucharski) nie została bezpośrednio włączona do państwa rosyjskiego, pozostając pod protektoratem cara⁷. Pozostały obszar⁸, inkorporowany do Rosji, znajdował się w administracji kolejnych generałów-gubernatorów. Carscy namiestnicy nie ingerowali zbyt w życie ludności miejscowej, ograniczając się do tłumienia buntów antyrosyjskich oraz wspierania napływu i obecności osadników europejskich. Rosjanie izolowali się, a carska administracja wiele wysiłku wkładała w „okazywanie nieustannej i całkowitej obcości wobec ludności autochtonicznej”⁹. Próby rozpowszechnienia języka rosyjskiego wśród ludów Azji Centralnej miały ograniczony zasięg. Jedynie

---

⁴ W niniejszym tekście przyjąłem zasadę stosowania wymiennie przymiotnika „radziecki” oraz „sowiecki” w odniesieniu do nazwy państwa czy charakteru jego ustroju. Używanie tego pierwszego terminu jest zrozumiałe ze względu na jego rozpowszechnienie w piśmiennictwie polskim. W odniesieniu do drugiego z określeń kieruję się, za Ryszardem Stemplowskim, przekonaniem, iż ów rusycyzm „rozpowszechnił się w świecie na taką skalę [...] że nikt z tym dzisiaj jako rusycyzmem nie walczy”. Zob. R. Stemplowski, *Wprowadzenie do analizy polityki zagranicznej RP*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych Warszawa 2006, s. 41 (przypis).

⁵ W. Marciniak, *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Arcana, Kraków 2004, s. 30.

⁶ Stosuję nazwę Turkiestan wobec całego regionu Azji Centralnej w ślad za Edwardem Tryjarskim. Autor ów przekonuje, iż zwrot Turkiestan odnosi się do historycznej nazwy ziem będących we władaniu plemion tureckich, podzielonych we wczesnym średniowieczu na Turkiestan Zachodni i Turkiestan Wschodni. Nazwa ta pochodzi z języka perskiego, została jednak zaakceptowana przez Rosję i funkcjonowała aż do lat 20. XX wieku. Zob. E. Tryjarski, *In Confinibus Turcarum: szkice turkologiczne*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 1995, s. 32.

⁷ Zob. *Центральная Азия в составе Российской империи*, red. С.Н. Абашин, Новое Литературное Обозрение, Москва 2008, s. 294–296.

⁸ Mowa o Obwodzie Zakaspijskim (tereny obecnego Turkmenistanu), Generał-gubernatorstwie Turkiestańskim oraz Generał-gubernatorstwie Stepowym (terytoria współczesnego Kazachstanu i częściowo Uzbekistanu). Zob. *ibidem*, s. 109–119.

⁹ Zob. А. Хамагаев, *Русские в Узбекистане: Эволюция идентичности*, [na stronie internetowej: http://www.assamblea.kg/emlm_11.htm, data odwiedzin: 2.01.2007].

na ziemiach kazachskich, które pozostawały pod rosyjską dominacją od końca XVIII wieku, udało się uzyskać wymierne efekty w postaci dwujęzyczności autochtonicznej elity intelektualnej¹⁰. Natomiast po ustanowieniu carskiej władzy nad Turkiestanem powstał tam szereg szkół, w których uczono jednocześnie dzieci z rodzin rosyjskich oraz miejscowych¹¹. Jednak wobec braku ich popularności zaczęto zakładać placówki dla dzieci Uzbeków, Kirgizów czy Tadżyków, w których zajęcia prowadzono po rosyjsku, przybliżano w nich rosyjską kulturę i literaturę. Wydaje się, iż obie formy edukacji miały raczej charakter niszowy, nie były też konsekwentnie wspierane przez rosyjską administrację. Drugi ze wspomnianych sposobów promocji języka i kultury rosyjskiej przyniósł jednak pewne efekty. Za pośrednictwem szkół rosyjskich część miejscowej inteligencji uzyskiwała kontakt z myślą europejską. Wśród wychowanków tych instytucji znaleźli się późniejsi przedstawiciele ruchu Dżadidów, dążącego do reformy nauczania w szkołach islamskich oraz zmiany tradycyjnych stosunków społecznych w regionie. Wzywali oni do skorzystania z rosyjskich doświadczeń w tym zakresie¹². Wymiernym rezultatem wspomnianego wpływu była współpraca, jaką część tego środowiska podjęła po rewolucji z bolszewikami¹³. Oddziaływanie języka rosyjskiego na Dżadidów dało znać o sobie już po ustanowieniu rządów komunistycznych w regionie. Oba najważniejsze stanowiska, jakie zajęli wobec przemian ustrojowych przedstawiciele tego środowiska – nacjonalistyczne i prokomunistyczne – prezentowane były społeczeństwu bądź co bądź tureckojęzycznemu za pośrednictwem tekstów rosyjskich¹⁴.

Rewolucja październikowa, realizowana w imię haseł klasowych, a nie narodowych, na pewien czas odsunęła zagadnienie rusyfikacji peryferii imperialnych, przynajmniej za pośrednictwem języka. Bolszewicy, zmierzający do wywołania rewolucji światowej, dążyli jednocześnie do ustabilizowania sytuacji wewnętrznej, co wiązało się między innymi z koniecznością przeciwdziałania rozwojowi ruchu

¹⁰ Zob. T. Bodio, P. Załęski, *Elity władzy w Azji Centralnej. Tradycja. Modernizacja. Etnopolityka*, Elipsa, Warszawa 2008, s. 105–106.

¹¹ Ich inicjatorem był Władimir Naliwkin, jeden z pierwszych przedstawicieli rosyjskiego orientalizmu. Naliwkin wierzył głęboko, iż nauka oraz edukacja, którą niosą Rosjanie, może zmienić sposób życia ludności miejscowej, przezwyciężyć syndrom wschodnich tyranii i zbliżyć region do cywilizacji europejskiej. Zob. *Центральная Азия...*, s. 333–334.

¹² Zob. Z. Łukawski, *Dzieje Azji Środkowej*, Nomos, Kraków 1996, s. 294–295.

¹³ Mowa o ugrupowaniach Młodobucharczyków i Młodochiwańczyków, którzy w 1920 r., współpracując z bolszewikami, obalili władzę Chana Chiwy oraz Emira Buchary, doprowadzając do przyłączenia owych terytoriów do państwa sowieckiego. Zob. *Центральная Азия...*, s. 310–312. Por. S. Zapaśnik, „Walczący islam” w Azji Centralnej. *Problem społecznej genezy zjawiska*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego Wrocław 2006, s. 37.

¹⁴ Zob. М. Чокай-оглы, *Туркестан под властью советов*, Яш Туркестан, Париж 1935; Ф. Ходжаев, *К истории революции в Бухаре и национального размежевания Средней Азии*, Фаз, Ташкент 1970.

pantureckiego¹⁵, atrakcyjnego dla tureckojęzycznych społeczeństw Azji Centralnej¹⁶. Odgórny, ignorujący rzeczywiste podziały etnogeograficzne, podział regionu na pięć republik związkowych¹⁷ oraz autochtonizacja lokalnych struktur partii komunistycznej miały na celu wykształcenie świadomości narodowej w republikach i tym samym zapobieżenie rozwojowi nastrojów pantureckich¹⁸. Władze bolszewickie były przekonane, iż „podział Turkiestanu na narodowe jednostki autonomiczne będzie dla Moskwy bezpieczniejszy”¹⁹. Towarzyszyła temu polityka odchodzenia od wpływów islamskich w warstwie językowej²⁰. Podział dotychczasowych dialektów tureckich na języki „narodowe” czy może bardziej „republikańskie”²¹ łączył się ze zmianą ich formy zapisu z alfabetu arabskiego na łańciski. W tym procesie zauważalny był już wpływ języka rosyjskiego. W miejsce usuwanych zwrotów perskich i arabskich wprowadzano bowiem wyrazy rosyjskie, które dominowały również w tworzonym od podstaw słownictwie technicznym²².

Zwrot w polityce radzieckiej, związany z wprowadzaniem w życie hasła budowy socjalizmu w jednym kraju, znalazł swój wyraz również w sferze językowej. Język rosyjski został bowiem podniesiony do rangi swoistej *lingua franca* komunistycznego państwa. Przyjęte w latach 1935–1938 postanowienia władz centralnych wprowadzały jego obowiązkową naukę w szkołach republik związkowych i innych regionów autonomicznych w ZSRR²³. Co więcej, język rosyjski stawał się niezbędny do piastowania stanowisk publicznych. Natomiast jego bezalternatywność w obrębie słownictwa technicznego (w obliczu postępów kolektywizacji wsi oraz industrializacji w ZSRR) czyniła języki pozostałych narodów w znacznej mierze fakultatywnymi²⁴.

Wyrazem językowej konsolidacji państwa komunistycznego była również decyzja o zmianie zapisu wszystkich języków radzieckiej Azji Centralnej z alfa-

¹⁵ Zob. T. Bodio, P. Załęski, *Elity władzy...*, s. 113. W literaturze przedmiotu często określenie „autochtonizacja” stosowane jest wymiennie ze słowem „korenizacja” (z ros. *коренизация*). Oznacza ono politykę wymiany kadr w republikańskich strukturach partii komunistycznej, sprowadzającą się do zwiększenia procentowego udziału działaczy pochodzących z narodu tytularnego danej republiki.

¹⁶ Cztery spośród przyszłych narodów tytularnych republik związkowych w regionie należały do kręgu kultury i języka tureckiego, piąty (Tadźycy) stanowił odłam ludności perskiej.

¹⁷ Dokonany w latach 1924–1936. Wówczas powstały jako republiki związkowe w ramach ZSRR wszystkie współczesne państwa Azji Centralnej: Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan oraz Uzbekistan. Zob. T. Bodio, P. Załęski, *Elity władzy...*, s.111–112.

¹⁸ *Ibidem*, s. 114–118.

¹⁹ *Ibidem*, s.113.

²⁰ J. Landau, B. Kellner-Heinkele, *Politics of Language in the ex-Soviet Muslim States*, Hurst and Company, London 2001, s. 52.

²¹ Nowo tworzone i kodyfikowane języki związane były z nazwą narodu tytularnego w danej republice związkowej. *Ibidem*.

²² J. Landau, B. Kellner-Heinkele, *Politics of Language...*, s. 52.

²³ *Ibidem*, s. 54.

²⁴ *Ibidem*, s. 52.

betu łacińskiego na cyrylicę²⁵. Ów krok zmierzał do językowego ujednoczenia przestrzeni imperium, „którego centrum coraz bardziej stawało się historyczne centrum imperium rosyjskiego”²⁶. Ewa Thompson w pracy *Trubadurzy Imperium. Literatura rosyjska i kolonializm* zauważa, iż

rosyjskie wydawnictwa, uniwersytety i szkoły uzyskały monopol w stosunku do uzbecko-kazachskich szkół i ludności, których język, wciąż w trakcie przemiany w odrębne turko-tatarskie dialekty, został pozbawiony okazji wytworzenia nowoczesnego słownictwa w dziedzinie kultury, technologii i nauki. Język rosyjski przyszedł zbyt późno, by zniszczyć tożsamość środkowoazjatycką, lecz zdołał zahamować i poważnie zakłócić jej rozwój²⁷.

Wspomniane przemiany doprowadziły do sytuacji, w której ludność każdej republiki związkowej obowiązkowo poznawała w szkole mowę Puszkina i Gorkiego, podczas gdy przyjeżdżający na peryferie państwa Rosjanie²⁸ nie musieli uczyć się mowy autochtonów. Co więcej, rosyjski stawał się pierwszym środkiem komunikacji międzyetnicznej dla ludności napływowej, szczególnie dla narodów deportowanych na terytoria Azji Centralnej. Przesiedleni do Kazachskiej czy Uzbeckiej SRR w latach 30. i 40. Polacy, Niemcy czy Koreańczycy byli w stanie porozumiewać się między sobą tylko po rosyjsku²⁹.

Największe zmiany wywołane ową polityką widoczne były w środowisku lokalnych działaczy partii komunistycznej. Autochtonizacja aparatów partyjnych poszczególnych republik, zwłaszcza po drugiej wojnie światowej, przy absolutnej dominacji języka rosyjskiego w sferze administracyjnej skutkowałą rusyfikacją miejscowych elit władzy³⁰. Nie wszędzie jednak proces ten przebiegał jednakowo. Jacob Landau oraz Barbara Kellner-Heinkele przekonują, iż wśród kadr komunistycznych Kazachskiej SRR i Kirgiskiej SRR silniej zauważalne było zbliżanie miejscowych języków w wymowie i słownictwie do rosyjskiego. W pozostałych republikach (Tadżyckiej, Turkmeńskiej oraz Uzbeckiej) elity w większym stopniu posługiwały się językiem rosyjskim, co osłabiało jego wpływ na strukturę języków rodzimych dla owych elit³¹.

²⁵ Proces ów został przeprowadzony w latach 1939–1940, w kilkanaście lat po poprzedniej zmianie (z alfabetu arabskiego na łaciński), wspomnianej w niniejszym tekście. J. Landau, B. Kellner-Heinkele, *Politics of Language...*, s. 52. Por. T. Bodio, *Daleki – bliski Uzbekistan*, [w:] *Uzbekistan. Historia – Społeczeństwo – Polityka*, red. T. Bodio, Elipsa, Warszawa 2001, s. 22.

²⁶ W. Marciniak, *Rozgrabione imperium...*, s. 30.

²⁷ E. Thompson, *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 2000, s. 185.

²⁸ Ich liczebność w składzie etnicznym poszczególnych republik wzrastała aż do lat 70. XX wieku. Przykładowo, w Uzbeckiej SRR spisy powszechnie zanotowały wzrost liczby etnicznych Rosjan z 727 tys. osób w 1939 r. do 1665 tys. osób w 1979 r. Zob. L. Roszyk, *Transformacja uzbecka; przełom czy kontynuacja*, [w:] *Uzbekistan. Historia...*, s. 202.

²⁹ Zob. *Этнический атлас Узбекистана*, red. А. Ильхамов, ООФС и ЛИА, Ташкент 2002, c. 130–136, 166–170 i 178–181.

³⁰ T. Bodio, P. Załęski, *Elity władzy...*, s. 135.

³¹ J. Landau, B. Kellner-Heinkele, *Politics of Language...*, s. 53.

Zmiany językowe obejmowały jednak nie tylko warstwę nomenklatury partyjnej. Celem władz imperium komunistycznego było uczynienie z całego społeczeństwa sowieckiego „nowej społecznej i międzynarodowej wspólnoty ludzi, narodu radzieckiego”³², oczywiście mówiącego po rosyjsku, gdyż „słaba znajomość języka rosyjskiego ogranicza człowiekowi dostęp do bogactw kultury ogólnoludzkiej, zawęża zakres jego działalności i stosunków”³³. Rusyfikacja, maskowana pod nazwą sowietyzacji, stała się ponownie jednym z najważniejszych elementów polityki imperium³⁴. W 1958 roku zniesiono obowiązek nauki języka narodu tytularnego danej republiki w szkołach z wykładowym rosyjskim. W latach 1977–1978 eksperymentalnie rozszerzono nauczanie języka rosyjskiego w wybranych szkołach 11 republik, ponadto wprowadzono nauczanie rosyjskiego do przedszkoli. W latach 80. w szkołach uzbeckich 17% czasu nauki poświęcano na zgłębianie mowy Puszkina, w tym samym czasie w Kazachskiej SRR 70% uczniów uczęszczało do szkół z rosyjskim jako wykładowym³⁵. Na niekorzyść języków republikańskich ZSRR zmieniały się także statystyki dotyczące ilości publikacji. W latach 70. 50% wszelkich tamtejszych wydawnictw wydrukowano w języku rosyjskim, w kategorii publikacji naukowych jego dominacja była jeszcze większa – 93%. Z końcem lat 80. zaledwie 4% pozycji w zbiorach Biblioteki Narodowej Kirgiskiej SRR obejmowały wydawnictwa kirgiskojęzyczne³⁶.

Wydaje się, iż nawet tak wyraźna polityka rusyfikacyjna na terytorium Związku Sowieckiego nie spełniła swoich celów w Azji Centralnej. Z ostatniego spisu powszechnego w ZSRR przeprowadzonego w 1989 roku wynika, iż znajomość języków ojczystych wśród narodów tytularnych w Azji Centralnej przekraczała 97%, podczas gdy ilość osób posługujących się rosyjskim wahała się od 23,8% (w Uzbeckiej SRR) do 60,4% (w Kazachskiej SRR)³⁷.

Daleko większemu zruszczeniu uległy elity partyjne republik centralnoazjatyckich. Proces ten stał się niezwykle widoczny w okresie władzy Leonida Breżniewa. Stanowiska pierwszych sekretarzy republikańskich oddziałów partii komunistycznej sprawowali wówczas przedstawiciele ludności miejscowej: w Kazachskiej SRR Dinmuchamed Kunajew (1960–1962, 1964–1986), w Uzbeckiej SRR Szaraf

³² М. Соломенцев, *Показать пример прочного союза*, „Литературная газета” 1982, № 5. Cyt. za: *Czerwone i czarne. Procesy osmozy komunizmu i nacjonalizmu na obszarze Eurazji*, [na stronie internetowej: http://www.zakorzenianie.most.org.pl/ns_lip/07.htm, data odwiedzin: 15.05.2010].

³³ Е. Игрицкий, *Критика фальсификаций национальной политики КПСС на современном этапе*, „Вопросы истории КПСС” 1984, № 1. Cyt. za: *Czerwone i czarne...*

³⁴ Znalazła ona swój wyraz w uchwale KC KPZR wydanej w 60. rocznicę powstania ZSRR, w której określono naród rosyjski jako ten, który „nie bacząc na trudności i niedostatki [...] wniósł nieoceniony wkład w przezwycięzenie zacofania byłych peryferii narodowych”. *Ibidem*.

³⁵ J. Landau, B. Kellner-Heinkele, *Politics of Language...*, s. 55–57; por. *Czerwone i czarne...*

³⁶ *Ibidem*, s. 57.

³⁷ Dane te mogły być jeszcze mniej korzystne dla języka rosyjskiego, jako że wobec spisów powszechnych w ZSRR często wysuwa się zarzuty o zawyżanie danych dotyczących liczby Rosjan i osób rosyjskojęzycznych w całej federacji. Zob. J. Landau, B. Kellner-Heinkele, *Politics of Language...*, s. 56.

Raszydow (1959–1983)³⁸, w Kirgiskiej SRR Turdakun Usubalijew (1961–1985)³⁹. Jak zauważa Radziśława Gortat, „najbardziej wykształcona warstwa kirgiskiego etnosu była jednocześnie najbardziej zrusyfikowana; niewiele łączyło ją z mieszkańcami wiejskich obszarów, mówiących po kirgisku”⁴⁰.

Trudno wszakże jednoznacznie uznać owe elity za w pełni internacjonalne, nawet jeśli porozumiewały się po rosyjsku, nie zaś w swym języku ojczystym⁴¹. Według słów Włodzimierza Marciniaka, „w republikach związkowych bardzo intensywnie rozwijała się narodowa inteligencja i miejscowa warstwa zarządzająca. [...] Wystarczyło [...], aby chociaż trochę osłabła kontrola centralna, a elity narodowe natychmiast rozpoczęły walkę o zdobycie realnej władzy”⁴². Gdy zatem Szaraf Raszydow wygłaszał w 1979 roku podczas taszkienckiej konferencji poświęconej roli języka rosyjskiego słowa o „znaczeniu języka rosyjskiego w coraz ściślejszym zbliżeniu narodów”⁴³, można było podejrzewać, iż jest to część jego świadomej polityki zmierzającej do zachowania własnej pozycji w strukturach władzy. Tym bardziej iż wspomniany polityk uważany jest obecnie za odnowiciela uzbeckiej tożsamości: „za jego rządów Uzbegy uświadomili sobie, iż są narodem cywilizowanym, wkroczyli w trwałą państwowość i gwałtownie podnieśli swój poziom wykształcenia”⁴⁴. Podobnie, jako próbę zachowania własnej władzy należy interpretować zachowanie przywódców republikańskich wobec pojawiających się na fali *pierestrojki* hasel odrodzenia narodowego, których częścią były postulaty uznania oficjalnego statusu lokalnych języków. Elity komunistyczne zachowały wobec podobnych żądań daleko idącą powściągliwość, nie reagując na uliczne mityngi w tej sprawie ani pierwsze nieśmiałe zalecenia władz centralnych. Dopiero wyraźna rezolucja Komitetu Centralnego KPZR z września 1989 roku, zawierająca stwierdzenia o równoprawności wszystkich języków narodów ZSRR, skłoniła miejscową nomenklaturę do zmiany stanowiska. Oficjalna nobilitacja lokalnych języków nastąpiła na przełomie lat 1989/1990, co przyspieszyło przemiany polityczne w regionie⁴⁵.

Ewa Thompson, nawiązując do teorii badań postkolonialnych, przekonuje, iż jedną z cech krajów, które wydobyły się spod zależności imperium, jest tzw. „kulturalizm”, polegający na „redukowaniu problemów postkolonializmu do ob-

³⁸ T. Bodio, P. Załęski, *Elity władzy...*, s. 133.

³⁹ R. Gortat, *Kirgistan. Natura zmiany systemowej (1990–1996)*, Elipsa, Warszawa 2009, s. 23.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Stanisław Zapaśnik uważa zresztą, iż język nie stanowi w Azji Centralnej kryterium przynależności etnicznej. Zob. S. Zapaśnik, „Walczący islam”..., s. 31 (przypis).

⁴² W. Marciniak, *Rozgrabione imperium...*, s. 36–37.

⁴³ Cyt. za: E. Абдуллаев, *Русский язык: жизнь после смерти. Язык, политика и общество в современном Узбекистане*, [na stronie internetowej: <http://www.magazines.russ.ru/nz/2009/4/>], data odwiedzin: 29.05.2010].

⁴⁴ W. Klonow, *Powrót Raszydowa*, „Dziś” 1993, nr 2. Cyt. za: *Czerwone i czarne...*

⁴⁵ Zob. J. Landau, B. Kellner-Heinkele, *Politics of Language...*, s. 61.

szaru kultury i nadgorliwym naśladownictwem kulturalnych trendów byłych potęg kolonialnych⁴⁶. Warto w tym kontekście zauważyć, iż język rosyjski jako element kultury imperialnej nie został całkowicie odrzucony przez niepodległe już państwa Azji Centralnej. Elity polityczne regionu (niemal w 100% postkomunistyczne) nauczyły się wprawdzie „przemawiać do hegemonu”⁴⁷ we własnych językach⁴⁸, jednak kultura rosyjska (i rosyjskojęzyczna) pozostaje nadal atrakcyjna dla nich samych i ich społeczeństw. Wystarczy wspomnieć, iż ogromna ilość pozycji naukowych, w tym nowa historiografia regionu, tworzona jest w języku rosyjskim lub wręcz wprost przez miejscowych Rosjan⁴⁹. Również takie elementy, jak niegasnąca popularność *popsy*, czyli rosyjskiej muzyki popularnej, oraz powszechność stosowania rosyjskiego jako języka biznesu w regionie potwierdzają obecność zjawiska „kulturalizmu” i przekonanie, iż postkomunizm jest w na obszarze byłego Związku Radzieckiego formą postkolonializmu.

Щит или меч? О двойственной роли русского языка в советской Центральной Азии Резюме

Данная работа описывает роль русского языка как инструмента колонизации Центральной Азии в период существования Советского Союза.

Русский язык был использован с целью интеграции населения заселяющего окраины русского (советского) государства. Начало процесса русификации в Туркестане связано с созданием царской администрацией русскоязычных школ для „инородцев”. Советская языковая политика начиналась с поддержки национальных языков, в которые проникала русская лексика. В последствии, она хотела довести до замещения местных диалектов русским как языком всей империи.

Наиболее русифицированной группой в описываемом регионе являлись элиты республиканских отделений КПСС, в то время как остальная часть общества продолжала пользоваться национальными языками.

⁴⁶ E. Thompson, *Said a sprawa...*

⁴⁷ Odnosząc się do tytułu wydanej w 1989 roku antologii postkolonializmu.

⁴⁸ W sensie dosłownym, o czym świadczy fakt, iż np. prezydent Uzbekistanu Islam Karimow na oczach własnego społeczeństwa uczył się języka uzbeckiego. Nie przeszkodziło mu to zresztą w przeprowadzeniu radykalnych reform językowych, z powrotem do zapisu uzbeckiego w alfabecie łańskim na czele i wycofaniem wszelkich przywilejów wcześniej należnych językowi rosyjskiemu. Zob. T. Bodio, P. Załęski, *Elity władzy...*, s. 145.

⁴⁹ Zob. В. Сааков, *История Бухары. 100 вопросов и ответов*, Шарк, Ташкент 1996; В. Тюриков, Р. Шагулямов, *Независимая республика Узбекистан. Памятные события и даты (1991–1996)*, Узбекистон, Ташкент 1997. Wszystkie znane mi prace napisane przez prezydenta Islama Karimowa mają również wersję rosyjskojęzyczną.